

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2021.6.2.17>

ПОЛІШ В.В.

**РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ В ОКРЕМИХ ВИДАХ
ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ПРАВА УКРАЇНИ**

**IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF JUSTICE IN CERTAIN TYPES
OF LEGAL ACTIVITIES OF THE MODERN SYSTEM RIGHTS OF UKRAINE**

Мета статті полягає в аналізі особливостей реалізації принципу справедливості в основних видах юридичної діяльності сучасної вітчизняної правової системи. У статті проаналізовано основні види юридичної діяльності та особливості реалізації в них принципу справедливості. Визначено, що необхідність дотримання принципу справедливості у практичній, науковій та навчальній діяльності є однією з важливих засад розвитку сучасної вітчизняної державно-правової системи. З'ясовано, що соціальна справедливість не може гарантувати повної соціальної рівності, оскільки самі люди не рівні за своїми фізичними і духовними здібностями, іншими генетико-біологічними властивостями. Справедливість виступає не критерієм права, а основою створення і реалізації правових норм. Таку основу прийнято називати принципами права. Справедливість є особливою правовою категорією. Це етико-юридичний феномен: не втрачаючи зв'язку з мораллю, вона є ціннісно-моральним критерієм у процесі створення й реалізації норм права. Визначено, що принцип справедливості можна розглядати на декількох рівнях узагальнення. Перший рівень передбачає найбільший ступінь узагальнення й охоплює такі вимоги: рівності, гуманізму, відповідності правових норм моральним, ієрархії в захисті суспільних відносин. Другий рівень змісту принципу справедливості юридичної відповідальності розкривається через принципи законності, невідворотності, гуманізму, індивідуалізації, винності діяння. «Відповідальність справедлива, коли вона законна, невідворотна, індивідуалізована, настає за винні діяння» і відповідає вимогам гуманізму. Справедливість неможливо розглядати незалежно від інших принципів як юридичної відповідальності, так і кримінального права. Принцип справедливості юридичної відповідальності – ідея, основне начало, закріплене в системі норм, що передбачають юридичну відповідальність, що полягає в рівності, повазі і захисті прав і свобод людини, відповідності правових норм моральним нормам, категоріям розумності і сумлінності, в обліку ієрархії особистих, суспільних і державних інтересів.

***Ключові слова:** справедливість, принцип справедливості, юридична діяльність, правова система України.*

The purpose of the article is to analyze the features of the implementation of the principle of justice in the main types of legal activity of the modern domestic legal system. The article analyzes the main types of legal activity and features of their implementation of the principle of justice. It was determined that the need to observe the principle of justice in practical, scientific and educational activities is one of the important foundations of the development of the modern domestic state-legal system. It was found that social justice cannot guarantee complete social equality, since people themselves are not equal in terms of their physical and spiritual abilities, other genetic and biological properties. Justice is not a criterion of law, but the basis for the creation and implementation of legal norms. Such a basis is usually called the principles of law. Justice is a special legal category. This is an ethical and legal phenomenon: without losing its connection with morality, it is a value-moral criterion in the process of creating and implementing legal norms. It was determined that the principle of justice can be considered at several levels of generalization. The first level provides the greatest degree of generalization and includes the following requirements: equality, humanism, compliance of legal norms with morals, hierarchy in the protection of social relations. The second level of the content of the principle of justice of legal responsibility is revealed through the principles of legality, inevitability, humanism, individualization, and culpability. "Responsibility is fair when it is legal, unavoidable, individualized, comes for guilty actions" and meets the requirements of humanism. Justice cannot be considered independently of other principles of both legal responsibility and criminal law. The principle of justice of legal responsibility is an idea, the main principle, enshrined in the system of norms that provide for legal responsibility, which consists in equality, respect and protection of human rights and freedoms, compliance of legal norms with moral norms, categories of reasonableness and conscientiousness, taking into account the hierarchy of personal, public and state interests.

Key words: *justice, principle of justice, legal activity, legal system of Ukraine.*

Вступ. З метою виокремлення певних рівнів юридичного закріплення принципу справедливості та з'ясування найбільш оптимального ступеня його імплементації в окремі види юридичної діяльності необхідно визначити, у яких саме формах вона здійснюється у правовій системі України, що перебуває на етапі становлення.

Аналіз досліджень і публікацій. Дане дослідження базувалося на наукових працях І. Бабич, В. Баранова, М. Голубева, С. Гусарева, Н. Заєць, С. Ковальова, Д. Липинського, А. Малько, М. Мироненка, В. Самохвалова, О. Тарасишина та інших.

Мета статті полягає в аналізі особливостей реалізації принципу справедливості в основних видах юридичної діяльності сучасної вітчизняної правової системи.

Результати дослідження. Юридична діяльність є особливим видом соціальної практики. Вона пов'язана з такими засадами, як: юридична освіта, аналітичне мислення, знання чинного законодавства, розуміння процедурно-процесуальних особливостей провадження юридичної справи, та, відповідно, відбувається на різних рівнях її провадження шляхом реалізації загально-правового принципу справедливості.

Щодо видів юридичної діяльності, а саме їх переліку, то найбільш науково виваженою вбачається позиція С. Гусарева, який вважає, що юридична діяльність здійснюється у формі практичної, наукової та навчальної діяльності.

Кожна із зазначених форм має свої особливості мети, змісту, засобів здійснення тощо та відбувається у специфічному соціальному середовищі, що охоплюється поняттям сфери. У зазначеній тріаді практична діяльність юристів є провідною формою, а навчальна та наукова виступають як додаткові або специфічні форми. Юридична навчальна та юридична наукова діяльність є рівноцінними елементами в системі, кожен з яких виконує свою власну функцію, завдяки чому відбувається гармонійне поєднання та взаємодія елементів у системі [4, с. 234].

У формі практичної діяльності реалізується юридичне закріплення принципу справедливості наступним чином. Особливість юридичної справедливості полягає в тому, що вона у правовій сфері має найбільш чіткий, формально визначений характер і може пов'язуватися з державним примусом [6, с. 290].

В ідеалі вся правова система суспільства повинна стояти на варті справедливості, слугувати засобом її вияву та закріплення, охорони та захисту. Принцип справедливості, що має нормативно-оцінювальний характер, закладений у змісті права і виявляється у правах та обов'язках, способах заохочення та мірах покарання тощо. Завдяки праву ідеї справедливості нормативно виявляються, забезпечуються охороною прав та інтересів громадян.

Як основний принцип права, справедливість втілюється в законодавчих актах усіх галузей (адміністративному, цивільному, трудовому, житловому, кримінальному праві тощо), що унеможливають із будь-яких мотивів надання привілеїв для окремих громадян, соціальних груп або прошарків населення і встановлюють однакові права й обов'язки для всіх членів суспільства.

Оціночна функція принципу справедливості передбачає його особливу координаційну роль в системі принципів права. З позиції принципу справедливості найбільш важливим результатом такої координації є досягнення оптимального співвідношення між загальнолюдськими, у тому числі і правовими принципами, які відповідають даному рівню економічного, політичного, соціального та культурного розвитку суспільства, що забезпечують успішне вирішення як близьких, так і перспективних завдань нормативного регулювання.

Певною мірою принцип справедливості є підґрунтям інших принципів права, визначає їх співвідношення та межі дії у конкретних історичних умовах. Тому справедливість часто визнають найбільш важливою якістю права. Суттєвим показником повноцінності законів з позиції принципу справедливості у багатьох випадках є їхнє суворе підпорядкування та надання стандартам прав та свобод людини пріоритету і надійної охорони зазначених цінностей.

Здійснення прав і свобод є невід'ємним від виконання кожним громадянином своїх юридичних обов'язків. У випадках відмови від їх виконання або порушення зазначених цінностей є справедливим застосування до винних встановлених законом мір впливу. Цінність справедливості, а через неї і права в цілому, виявляється у тому чи іншому правозастосуванні – у справедливому характері судового рішення, примиренні конфліктуючих сторін, тим самим у забезпеченні миру, порядку у правовідносинах [1, с. 9].

Правова справедливість санкціонує ті чи інші суспільні відносини та відповідні правила поведінки, закони, вчинки та дії людей. Вона є засобом забезпечення соціальної цінності правових норм і без її урахування як еталона зіставлення поведінки людей правове регулювання ускладняється. Принцип соціальної справедливості можна розглядати як: 1) правову категорію (тобто як принцип права, принцип юридичної відповідальності); 2) самостійну категорію права (йдеться про використання справедливості як компонента нормативної системи, про розподіл прав та обов'язків між членами суспільства); 3) соціально-політичний і моральний ідеал, спрямований на оцінювання співвідношення юридичних інтересів [14, с. 220–223].

Принцип соціальної справедливості є правовою категорією особливого типу. Не втрачаючи зв'язку з мораллю, він становить ціннісно-моральний критерій у процесі створення та реалізації правових норм. В ідеалі кожний нормативно-правовий акт повинен бути втіленням загальносоціальної справедливості.

Норми, створені законодавцем, не лише мають слугувати критерієм вирішення юридичних проблем, а й сприяти врегулюванню важливих соціальних проблем. Ідеться про забезпечення справедливого задоволення всіх законних інтересів суб'єктів правового регулювання, що відповідає можливостям цієї стадії розвитку суспільства. Що стосується уявлень про справедливість, то правові норми покликані виконувати дві важливі функції.

По-перше, вони мають інтегрувати уявлення справедливості у правову систему. Внаслідок такої інтеграції уявлення про справедливість можуть мати характер загальної обов'язковості, спиратися на силу й авторитет держави. Водночас підвищуватиметься соціально-моральна цінність самої правової системи.

По-друге, правові норми повинні сприяти поширенню відповідних вимог справедливості серед населення та суб'єктів правового регулювання. Вимоги справедливості можуть бути зафіксовані і безпосередньо у правовій настанові, або ж не бути в нормативно-правовому акті, але обов'язково закріплюватися в ньому в різних формах (у вигляді рівності між учасниками суспільних відносин, шляхом установаження співвідношення між правами та обов'язками, через визначення відповідного характеру цілей та засобів правових норм, шляхом індивідуалізації санкцій). Справедливість, про яку йдеться в Декларації прав людини і громадянина, не тотожна соціальній справедливості, яка передбачає рівність усіх людей, незалежно від класу і соціального стану, у їх життєвих можливостях, а також перерозподіл між ними матеріального і духовного багатства [5]. Не можна замінювати принцип соціальної справедливості принципом рівності всіх людей.

Соціальна справедливість не може гарантувати повної соціальної рівності, оскільки самі люди не рівні за своїми фізичними і духовними здібностями, іншими генетико-біологічними властивостями. Справедливість виступає не критерієм права, а основою створення і реалізації правових норм. Таку основу прийнято називати принципами права. Справедливість є особливою правовою категорією. Це етико-юридичний феномен: не втрачаючи зв'язку з мораллю, вона є ціннісно-моральним критерієм у процесі створення й реалізації норм права.

Усі без виключення галузі законодавства повинні втілювати справедливість у суспільні відносини, що ними регулюються, адже принцип справедливості має нормативно-оціночний характер, закладений у правах та обов'язках, заходах заохочення та покарання тощо.

Виділення у структурі принципів юридичної відповідальності принципу справедливості викликано особливим значенням даного інституту для правової системи. Справедливість є базовим або основним принципом юридичної відповідальності [11, с. 121]. Тому встановлення юридичної відповідальності має бути справедливим і відповідати всім критеріям справедливості. За суспільно небезпечні діяння повинні неминуче застосовуватися заходи державного примусу (покарання, стягнення), а за суспільно корисні діяння – заохочення.

Наприклад, незастосування заохочувальної санкції до особи, що врятувала життя іншої, або залишення без негативної реакції з боку держави в особі уповноважених органів факт вчинення правопорушень суб'єктами правовідносин, порушуватиме принцип справедливості. Справедливість же позитивної юридичної відповідальності напряму пов'язана із такими поняттями, як заохочення або нагороди. З даного приводу А.В. Малько зауважує, що саме існування заохочувальних норм є проявом існування принципу справедливості юридичної відповідальності [9, с. 26-36.]

На думку М. Мироненка, соціально активна поведінка повинна призводити до застосування заходів добровільної форми реалізації юридичної відповідальності, а саме заохочувальних санкцій. Причому застосування заохочувальних санкцій повинно відповідати вимогам справедливості [10, с. 59].

На переконання О. Носкової, справедливість позитивної юридичної відповідальності є показником свідомої діяльності людини і громадянина. У даному разі йдеться про позитивну оцінку поведінки громадянина з точки зору виконання ним своїх юридичних обов'язків. У разі, коли громадянин відповідає, якісно, свідомо виконує покладені на нього обов'язки, держава і суспільство повинні належним чином це оцінювати й заохочувати.

Адже така поведінка розкриває здібності такої людини, формує її моральні якості, впливає на підвищення рівня законності та стабільності суспільного розвитку тощо. Держава повинна стимулювати за допомогою заохочувальних санкцій суб'єктів правовідносин до правомірної поведінки [11, с. 121, 124].

Заохочувальні санкції виражають схвалення якісного виконання приписів правових норм та покликані стимулювати правомірну поведінку [12, с. 347].

Проте застосування заходів заохочення повинно також базуватися на справедливості. Заохочення сприймається як справедливе, коли воно: признається за реальні заслуги перед державою та суспільством; за своїм розміром відповідає зусиллям, які було витрачено для вчинення такої корисної дії, яка зазвичай пов'язана із перевиконанням обсягів вимог передбачених правовими приписами; застосовується за результати, яких досягнуто засобами, що повністю відповідають вимогам закону і моралі [2, с. 110].

Отже, справедливість позитивної юридичної відповідальності можна визначати через відповідність юридичної відповідальності моральним уявленням громадян; показник свідомої діяльності людини й громадянина [13, с. 15-16]. Справедливість позитивної юридичної відповідальності дозволяє найбільш повно розкрити механізм поведінки громадян у суспільстві, спонукає до правомірної поведінки, виховуючи відповідальне ставлення до виконання покладених обов'язків. Характеризуючи в цілому принцип справедливості юридичної відповідальності, варто зазначити, що усі обов'язки суб'єктів права повинні бути чітко регламентовані, адже саме тут криється взаємозв'язок принципів справедливості і законності [11, с. 125, 126].

Справедливістю позитивної юридичної відповідальності є морально-правова категорія, яка містить вимоги відповідності між практичною роллю індивідів у житті суспільства та їх соціальним становищем, між їх правами й обов'язками, заслугами людини та визнанням тощо. Через позитивну юридичну відповідальність досягається найбільш оптимальна співмірність між можливою і бажаною поведінкою та їх оцінкою. Таким чином, невідповідність у цих співвідношеннях можна розглядати як несправедливість. Саме усунення несправедливості є одним із засобів

впровадження справедливості, а попередження виникнення несправедливості – найважливішою прогностичною функцією юридичної науки. Саме у такому напрямі й повинна скеровуватися діяльність держави [11, с. 125, 126].

Усталеним у науковій літературі є також підхід, згідно з яким добросовісність є внутрішнім критерієм, тоді як справедливість і розумність – зовнішнім або об'єктивним мірилом якості права. Справедливість слугує підґрунтям для практичного утвердження людської гідності, яка становить вершину ієрархії цивілізаційних цінностей будь – якого демократичного суспільства. З позиції природного права справедливість – це застосування моральних вимог як вимог правових до актів законодавства, поняття про належне, яке відповідає розумінню сутності прав людини.

У формі навчальної діяльності процес юридичного закріплення принципу справедливості відбувається на рівні юридичної деонтології. Справедливість є важливим аспектом юридичної деонтології, який полягає у поділі кожної людини відповідно до реальних заслуг, в оцінці вчинків і їх результатів пропорційною до затрачених зусиль і сумлінь.

Справедливість повністю виключає прояв таких соціальних недоліків як протекціонізм, користолобство, хабарництво, кумівство, сімейність, знайомство тощо [17, с. 13]. Ідеї справедливості, швидше за все, є наближеними до моральних норм або звичаєвого права, правила яких хоча і не мають письмового закріплення, але об'єктивно існують та мають чітке змістовне наповнення. Наразі дискусійним залишається питання про те, чи є справедливість категорією моралі чи права.

Ми переконані, що справедливість є морально-правовою категорією, оскільки моральні норми, ідеї природного права, цінності людської цивілізації у цілому, переломлюючись через правосвідомість законодавця знаходять своє вираження у правових нормах, які регламентують правовідносини юридичної відповідальності. Так, суб'єкти юридичної відповідальності, здійснюючи власну поведінку у відповідності із приписами правових норм (тобто поводячись правомірною), керуються принципом справедливості, який усвідомлюється ними як розумність та сумлінність їх діяльності, а також набуває вигляду формули, за якої зазначені суб'єкти не повинні шкودити іншим суб'єктам реалізовувати їх суб'єктивні права, не повинні зловживати правами, при реалізації своїх прав зобов'язані поважати права інших тощо. У регулятивних правовідносинах реалізація принципу справедливості впливає на формування та розвиток правомірної поведінки суб'єктів юридичної відповідальності [8, с. 112].

Варто погодитися із Е. Ковальновою, яка вважає, що тільки така справедливість, що визнається більшістю членів суспільства у певний історичний період у конкретній державі, може використовуватися в якості критерію визначення правомірності або протиправності людських вчинків [7, с. 10-11].

На власне переконання М. Сирих, критерієм справедливості повинні виступати не стільки моральні норми, які визнаються тією або іншою частиною населення країни, скільки норми, які базуються на загальнолюдських цінностях і відображають інтереси усього населення або його переважної більшості [15, с. 334].

Дуже часто справедливість розуміють як концепцію пропорційності вибраних засобів поставленій меті. Як стверджується в літературі, принцип справедливості можна розглядати на декількох рівнях узагальнення. Перший рівень передбачає найбільший ступінь узагальнення й охоплює такі вимоги: рівності, гуманізму, відповідності правових норм моральним, ієрархії в захисті суспільних відносин. Другий рівень змісту принципу справедливості юридичної відповідальності розкривається через принципи законності, невідворотності, гуманізму, індивідуалізації, винності діяння. «Відповідальність справедлива, коли вона законна, невідворотна, індивідуалізована, настає за винні діяння» і відповідає вимогам гуманізму. Справедливість неможливо розглядати незалежно від інших принципів як юридичної відповідальності, так і кримінального права. Принцип справедливості юридичної відповідальності – ідея, основне начало, закріплене в системі норм, що передбачають юридичну відповідальність, що полягає в рівності, повазі і захисті прав і свобод людини, відповідності правових норм моральним нормам, категоріям розумності і сумлінності, в обліку ієрархії особистих, суспільних і державних інтересів.

Дослідниця О. Тарасишина стверджує, що ступінь функціонування соціальної справедливості в сучасних державах є принципом здійснення юридичної діяльності, що визначає якість різноманітних форм спілкування суб'єктів в процесі їх життєдіяльності. В процесі взаємодії суб'єктів юридичної діяльності соціальні відчуття під впливом інших чинників поступово трансформуються у відповідні вимоги соціальної справедливості. Тут слід мати на увазі, що ці ви-

моги суб'єкти правозастосування з часом усвідомлюють як власні інтереси і можуть прагнути до зміни попереднього ступеня соціальної справедливості в суспільстві [16, с. 11].

Рівність, повага до прав людини, захист прав і свобод людини, розумність, сумлінність, врахування особистих, суспільних і державних інтересів, наявність ієрархії в регулюванні, охороні і захисті суспільних відносин, відповідність правових норм загальнолюдській моралі виступають критеріями справедливості юридичної відповідальності. У такому сенсі ідея справедливості відображає єдність і взаємопроникнення позитивного і природного права [3].

Висновки. Отже, будучи одним з основних принципів здійснення юридичної діяльності принцип справедливості є визначальним критерієм формування сучасного типу правової системи України, яка цілком відповідає ознакам демократичної правової держави.

Список використаних джерел:

1. Бабич І. Г. Принцип справедливості в римському праві і в сучасному зобов'язальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса. 2013. 23 с.
2. Баранов В.М. Поощрительные нормы советского социалистического права В.М. Баранов, М.И. Байтин. Саратов : Сарат. ун-т, 1978. 147 с.
3. Голубева Н. Ю. Поняття та система принципів цивільного процесуального права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. С. 106. URL : <http://www.apdp.in.ua/v53/17.pdf> (дата звернення: 26.07.2022)
4. Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. Київ : Знання, 2005. 656 с.
5. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1949 р. Київ : Укр. Правнича фундація, 1995. 12 с.
6. Заєць Н. В. Міліція на порозі тисячоліть: примус чи переконання? *Наук. вісн. Дніпропетров. юрид. ін-ту МВС України*. 2001. № 1. С. 290–296.
7. Ковалева Е.Л. Правомерное и противоправное поведение : их соотношение : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; История правовых учений». Москва. 2002. 25 с.
8. Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01. Самара. 2004. 487 с.
9. Малько А.В. Поощрение как правовое средство. *Изв. вузов. Правоведение*. 1996. № 3. С. 28.
10. Мироненко М.Б. Принципы юридической ответственности в системе принципов права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 Саратов, 2001. 239 с.
11. Носкова Е.А. Позитивная юридическая ответственность : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Тольятти, 2004. 211 с
12. Политология : Энциклопедический словарь / [сост. Ю.И. Аверьянов, С.Г. Айвазова, Т.А. Алексеева и др.]. М. : Моск. коммерч. ун-т, 1993. 431 с.
13. Рагузина О.В. Гуманизм и справедливость юридической ответственности в публичном и частном праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Рагузина Ольга Владимировна. Саратов, 2001. 193 с.
14. Самохвалов В. В. Законність та справедливість: проблеми співвідношення. *Міжнар. поліц. енцикл.: у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьев, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко*. Київ : Ін Юре, 2003. Т. 1. 221 с.
15. Сырых В.М. Теория государства и права : [учеб. для вузов] Москва : Юристь, 1995. 420 с.
16. Тарасишина О. М. Справедливість і толерантність у системі сучасного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса. 2008. 21 с.
17. Юридична деонтологія : навч. посіб. для юрид. вищих навч. Зкладів. В.М. Горшенёв, Л.Л. Богачова, І.В. Бенедик та ін.] ; за ред. В.М. Горшенёва, В.В. Комарова. Харків. : Основа, 1993. 187 с.